

زیبایی و تقدس در بناهای مذهبی ایران اسلامی

دکتر مهناز شایسته‌فر*

دایرةالمعارف بناهای تاریخی ایران
در دوره اسلامی، مدارس و بناهای مذهبی
تألیف کاظم ملازاده و مریم محمدی
انتشارات سوره مهر

می‌دهد که می‌تواند برای محققان معماری اسلامی، تاریخ هنر، تاریخ، ایران شناسی و... مفید باشد. در این کتاب بخش مربوط به مدارس حجم اصلی را به خود اختصاص داده و دلیل آن نیز تعداد زیاد مدارس تاریخی برجای مانده و اهمیتی است که معماری مدارس داراست. نویسندگان اماکن موردنظر را براساس قرارگیری در هر استان و به ترتیب حروف الفبا تنظیم نموده و در ابتدای کتاب، تعریفی مختصر از هر یک از ابنیه ارائه داده‌اند. هر بنا از لحاظ موقعیت جغرافیایی، تاریخ و دوره‌ی ساخت، نام بانی، نوع معماری، اجزاء تشکیل‌دهنده‌ی آن و کاربری بنا مورد بررسی قرار گرفته و در انتهای کتاب نیز اسامی بناهای یادشده همراه با ذکر صفحه و اسامی اشخاص درج گردیده است. در نقد حاضر به جای طبقه‌بندی استان‌ها براساس حروف الفباء، با در نظر گرفتن موقعیت جغرافیایی‌شان بررسی شده‌اند. اضافه بر مطالب تئوریک یک رشته تصاویر و طرح و نقشه برخی از بناها مربوط به مباحث گوناگونی که مطرح شده، درانتهای کتاب آمده‌است.

معماری یکی از شاخه‌های مهم هنر و تمدن است که از پیش از تاریخ تاکنون مورد توجه گروه‌های مختلف انسانی قرار گرفته و سعی وافر در تکامل و گسترش آن به عمل آمده است. در طی این دوران معماری علاوه بر رفع نیازهای کاربردی، عرصه‌ای برای ظهور هنرهای مختلف و نمایش شکوه و عظمت صاحبان آن بوده است.

در میان زیرمجموعه‌های معماری، معماری مدارس و بناهای مذهبی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است و بخش قابل توجهی از بقایای معماری قدیم را شامل می‌شود که از جنبه‌های مختلف معماری، تاریخی، هنری، مذهبی و اجتماعی قابل مطالعه و بررسی‌اند.

کتاب مدارس و بناهای مذهبی، چهارمین اثر از مجموعه ۵ جلدی دایرةالمعارف بناهای تاریخی ایران، تألیف کاظم ملازاده و مریم محمدی اطلاعاتی در خصوص مدارس و مراکز علمی و برخی بناهای مذهبی از قبیل تکایا، حسینیه‌ها، خانقاه‌ها، مصلی‌ها و قدمگاه‌های تاریخی ایران ارائه

تصویر ۲

تصویر ۱

نیشابور، معروف‌ترین آن‌هاست.

مدارس و مراکز علمی

به نوشته مؤلفان، بهترین بناهای تاریخی ایران به مدارس و مراکز آموزشی اختصاص دارد و پیدایش چنین مراکزی را شاید بتوان به هزاره سوم و شکل‌گیری دولت ایلام و خط ایلامی مربوط دانست. در دوره‌ی هخامنشی نیز وجود چنین مراکز آموزشی را در زمینه‌های مختلف ضروری دانسته‌اند. در دوره‌های ساسانی و اشکانی تحولات مثبتی در این زمینه صورت گرفت که منجر به تأسیس دانشگاه جندی شاپور شد و در دوره‌ی سلجوقیان به جهت گستردگی قلمرو و حضور وزیران باکفایت، مدرسه‌سازی در ایران گسترش فوق‌العاده‌ای یافت. نویسندگان، بهترین مدرسه در این دوره را مدرسه نظامیه معرفی می‌نمایند. این روند تا دوره‌ی خوارزمشاهیان ادامه داشت تا اینکه غارت‌گری‌های مغولان موجب نابودی بسیاری از مراکز علمی گشت؛ ولی با همت وزیرانی چون خواجه‌نصیر و رشیدالدین فضل‌الله مراکز علمی جدیدی همچون رصدخانه مراغه و مراکز علمی ربع رشیدی تأسیس شد. طبق آنچه در کتاب آمده، در دوره‌ی صفویه مدرسه‌سازی گسترش یافت و در دوره‌ی قاجاریه سیستم آموزشی جدید به تأثیر از کشورهای اروپایی و به همت دولتمردان در ایران شکل گرفت.

مصلی‌ها:

مصلی فضایی آزاد و وسیع است که در بیرون و حاشیه شهر قرار گرفته و به هنگام عیدین در آن نماز می‌خوانند. از جمله قدیمی‌ترین مصلی‌های به جا مانده می‌توان از مصلای یزد یاد کرد، که قدمت آن به دوران ایلخانی - تیموری برمی‌گردد. در ادامه به معرفی بناهای مذکور پرداخته شده است. چنان‌که قبلاً اشاره شده، در نوشتار حاضر، استان‌ها براساس موقعیت جغرافیایی‌شان تقسیم‌بندی شده‌اند و در این مجال تنها به ذکر بناهای مذهبی و مدارس چند استان بر اساس اهمیت و کثرت بناها در آن‌ها پرداخته می‌شود.

طبق آنچه در این اثر آمده، در استان‌های شمالی کشور ۵۹ مدرسه

کلیات

تکایا و حسینیه‌ها

در کتاب حاضر، اصطلاح تکیه به سه نوع بنا اطلاق می‌گردد: خانقاه‌ها، تعدادی از بناهای آرامگاهی که در ارتباط با دراویش و صوفیان قرار دارد و مکان‌های عزاداری که در این اثر تنها دسته اخیر مورد بررسی قرار گرفته و تقریباً می‌توان گفت که تمام تکایا مربوط به دوره‌ی قاجاریه و پس از آن می‌باشند.

حسینیه نیز به عنوان مکانی تعریف شده است که در ماه‌های محرم و صفر، مراسم عزاداری امام حسین (ع) در آنجا برگزار می‌گردد و بنا به نوشته مؤلفان، حسینیه‌های مناطق مختلف ایران از نظر معماری تفاوت زیادی با یکدیگر دارند، ولی حسینیه‌های مربوط به مناطق مرکزی از جهاتی چون صحن مرکزی، ایوان‌ها و... مشترکند.

خانقاه‌ها:

«در اصطلاح به مکانی گفته می‌شود که مشایخ، دراویش و صوفیان در آنجا اقامت دارند. خانقاه دو معنا دارد: نخست «خانه‌گاه» به معنای محل اقامت، و دیگر «خوان‌گاه» که به معنای محل سفره و سفره خانه و... می‌باشد.

در کتاب آورده شده «در خصوص معماری خانقاه به دلیل آثار اندک به جای مانده، تعریف خاصی ارائه نشده‌است، ولی با توجه به همین اندک آثار باقی مانده نیز می‌توان گفت که خانقاه، متشکل از فضاهای ذیل می‌باشد: صحن روباز، تالار اجتماعات، سماع و...» که بسیاری از این بناها در جوار مقبره یکی از بزرگان طریقت ساخته می‌شد یا بعد از مرگ مرشد پیر، او را در خانقاه خود به خاک می‌سپردند.

قدمگاه:

قدمگاه به معنای جای نهادن قدم، جای قدم، جایی که پای پیامبر یا امامی یا ولی به آن‌جا آمده است. از میان بناهای معرفی شده در کتاب، به ادعان نویسندگان قدمگاه امام رضا در اسلامیه یزد، قدیمی‌ترین و قدمگاه

تصویر ۴

شمال شرقی بنا و وضوخانه آن است که پوشش طاق و گنبدی آن، بر روی هشت ستون سنگی قرار گرفته است.

مولفان کتاب، در استان قزوین به توصیف حسینیه امینی‌ها و ۱۰ مدرسه پرداخته‌اند و چنین اظهار داشته‌اند که حسینیه‌ی امینی‌ها، از حسینیه‌های کم‌نظیر دوره‌ی قاجار است که در مساحتی حدود ۱۲۰۰ متر مربع با نقشه مستطیل شکل و در دوطبقه ساخته شده و در زیر تمام سطح حسینیه، زیرزمینی بنا گردیده که از طراحی جالب توجه و فضاهای متنوع و متعددی برخوردار است. بخش میانی زیرزمین، طرحی صلیبی شکل دارد و طبقه‌ی اصلی و همکف آن از سه تالار مستطیل شکل تودرتو و... تشکیل شده است. ارسای‌های این حسینیه از نظر طراحی و ساخت و ظرافت و استفاده از

شیشه‌های رنگین و آینه در آنها، بسیار هنرمندانه اجرا شده‌اند.^۲ از جمله مدارس مهم این استان می‌توان به مدرسه التفاتیه (قدیمی‌ترین مدرسه قزوین متعلق به دوره ایلخانی)، مدرسه سردار (از زیباترین مدارس قزوین)، مدرسه صالحیه (از بزرگترین مدارس تاریخی ایران) و مدرسه مسعودیه یا شیخ الاسلام اشاره نمود که نویسندگان به شرح هر یک پرداخته‌اند.

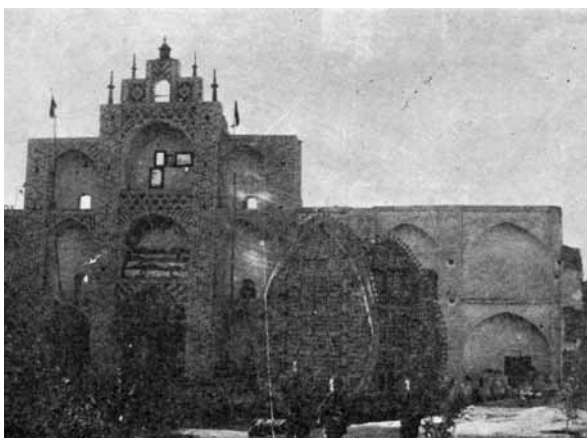
در بخش استان‌های شمالی، می‌توان از استان‌هایی چون گلستان، مازندران، گیلان، اردبیل، آذربایجان غربی، زنجان، سمنان نیز یاد کرد که ابنیه مذهبی و مدارس موجود در آن‌ها نیز بررسی شده‌اند.

در بخش استان‌های مرکزی ایران که سه استان اصفهان، قم و یزد قرار دارند، ۸۹ مدرسه، ۱۸ حسینیه، ۶ خانقاه، ۳ تکیه، ۲ مصلای، رصدخانه و قدمگاه از هر یک معرفی شده‌اند.

در استان اصفهان به ۴۷ مدرسه و ۱۰ حسینیه، ۲ تکیه به نام‌های تکیه سلطان، تکیه طاهر و منصور و ۳ خانقاه به نام‌های سیدحسن واقف، خانقاه شیخ عبدالصمد و مسعودیه که از هردوی آنها تنها سردری باشکوه باقی مانده است و یک مصلای به نام مصلا‌ی نائین و توحیدخان اصفهان (محل تجمع صوفیان)^۴ اشاره و به توصیف هر یک پرداخته شده است. از جمله

و ۱۴ تکیه، ۵ خانقاه، ۲ حسینیه، مصلای، رصدخانه و قدمگاه مورد بررسی قرار گرفته‌اند و تنها در استان آذربایجان شرقی ۱۴ مدرسه و ۲ خانقاه به نام‌های شیخ شهاب‌الدین اهری و خانقاه شیخ صفی‌الدین اردبیلی (تصویر ۱) و قدمگاه آذر شهر و رصدخانه مراغه لحاظ شده که نویسندگان به شرح هریک از آن‌ها پرداخته‌اند. بنا به اظهارات موجود در کتاب، رصدخانه مراغه از بزرگترین و معتبرترین مراکز علمی جهان بوده که به پیشنهاد خواجه نصیرالدین طوسی بنا گردیده است. از جمله مدارس مهم این استان، مدارس تاریخی مراغه، مدارس و مراکز علمی ریح رشیدی (تبریز) و مدارس و مراکز علمی غازان (تبریز) بوده که متأسفانه امروزه از آن‌ها اثری باقی نمانده است.

در استان تهران به معرفی ۱۷ مدرسه، ۳ تکیه به نام‌های تکیه تجریش، تکیه دولت و تکیه نیاوران که بنای اخیر به دستور ناصرالدین شاه ساخته شده^۲ (تصویر ۲) و یک حسینیه به نام حسینیه اشتهارد پرداخته شده و مدارس مهمی چون مدرسه‌ی دارالفنون که متعلق به دوره‌ی قاجاریه و متأثر از معماری غربی است و همچنین مدرسه سپهسالار (شهید بهشتی)، مدرسه مروی (تصویر ۳) و مدرسه عالی شهید مطهری (سپهسالار) مورد بررسی قرار گرفته‌اند. که در اینجا به معرفی آن می‌پردازیم: به اذعان مؤلفان کتاب، این مدرسه که در ضلع جنوب شرقی میدان بهارستان و در مجاورت ساختمان قدیمی مجلس شورای اسلامی قرار دارد، یکی از برجسته‌ترین آثار معماری دوره‌ی قاجاریه به شمار می‌رود که از همان آغاز تاکنون از مهم‌ترین مراکز آموزشی علوم اسلامی در تهران بوده است. این مدرسه با طرح چهار ایوانی، در زمینی به مساحت تقریبی ۱۶۰×۱۳۰ متر بنا گردیده و سردر اصلی آن در خیابان مصطفی خمینی و میدان بهارستان قرار دارد. سطح و نمای ایوان جنوبی که مهم‌ترین ایوان بنا می‌باشد، با تزیینات غنی و متنوع کاشی‌کاری تزیین شده و در اضلاع غربی و شرقی ایوان جنوبی دو مدرسه گنبددار ساخته شده است. در ادامه، سایر ایوان‌های مدرسه نیز معرفی شده‌اند. از دیگر بخش‌های جالب‌توجه این مدرسه کتابخانه گوشه

تصویر ۶

را در دوره‌ی صفویه تقویت می‌کند. حسینیه بازار نو با نقشه مستطیل شکل، دارای صحن وسیع و در اطراف صحن، غرفه نسبتاً کم‌عمقی است. نمای حسینیه در اصل از کاهگل بوده که در اوایل قرن اخیر با آجر و آجر لعابدار مزین گردیده است. (تصویر ۶)

در بخش استان‌های شرقی جمعاً ۳۸ مدرسه، ۷ تکیه، ۳ مصلا، ۲ خانقاه، حسینیه و قدمگاه از هر استان توصیف شده‌اند. در استان خراسان ۳۰ مدرسه، ۳ مصلا و حسینیه شوکتیه^۶، خانقاه معزالدین نظام الملک خلوی بکروی و قدمگاه نیشابور^۷ از بناهای تاریخی این استان محسوب می‌گردند.

مدارس مهم استان خراسان بیشتر در شهر مشهد واقع شده که عبارتند از: مدرسه بهزادیه، مدرسه پریزاد (در مجموعه آستان قدس رضوی و زاویه جنوبی حرم مطهر)^۸، مدرسه خیرات خان بخشی از دانشگاه علوم اسلامی رضوی، مدرسه بهزادیه، مدرسه عباسقلی خان و مدرسه غیاثیه خرگرد (خواف) که در ۴ کیلومتری جنوب شرقی خواف قرار دارد و یکی از شاهکارهای معماری دوره‌ی تیموری و مدرسه سازی ایران می‌باشد. نویسندگان، این مدرسه را از لحاظ نقشه، ویژگی‌های معماری و تزئینات، از نمونه‌های بسیار موفق دانسته‌اند، چرا که به علت دید مدرسه از تمامی جهات، سازندگان تلاش کرده‌اند تا آن را از زوایای مختلف نامسازی و تزئین نمایند؛ کاری که در دیگر بناهای مشابه، کمتر به چشم می‌خورد. سردر ورودی بنا، ایوان‌مانند است و با تلفیقی از آجر و کاشی و کتیبه‌ی تاریخی مزین گردیده و پس از آن، هشتی مربع شکل گنبدداری قرار دارد که در چهار ضلع آن، درگاه‌هایی تعبیه شده است. گنبد‌ها دارای شاه‌نشین‌های وسیعی هستند که از سه ضلع به خارج راه پیدا کرده و با ایجاد چند قوس بر روی شاه‌نشین‌ها و گوشه‌های اتاق‌ها، گنبد‌های دوپوش بنا استوار گشته که از جالب‌ترین پوشش‌های بنا به شمار می‌آیند. هشتی مدرسه از طریق دری در جانب جنوبی به ایوان شمالی و سپس صحن مدرسه راه پیدا می‌کند. (تصویر ۷) هم‌چنین در این استان از سه

مدارس مهم اصفهان می‌توان مدرسه امام خمینی (سلطانی) در کاشان (تصویر ۴) و مدرسه امامیه (از قدیمی‌ترین مدارس طلبه‌نشین)، مدرسه و مسجد آقابزرگ (تصویر ۵)، مدارس جده بزرگ و جده کوچک، مدرسه نیم آورد اصفهان، مدرسه چهارباغ سلطانی^۵ را نام برد. مدرسه چهارباغ به مدرسه مادر شاه نیز شهرت دارد و یکی از بهترین و بزرگ‌ترین مدارس دوره صفویه و به عبارتی آخرین درخشش معماری این دوران است. مدرسه چهار باغ در دو طبقه و با نقشه مستطیل شکل و طرح چهار ایوانی، به ابعاد ۹۵×۹۰ متر و مساحت حدود ۸۵۰۰ متر مربع ساخته شده و نمای اصلی آن در ضلع غربی است. در میانه این ضلع، سردری زیبا و مرتفع و در اطراف آن هفده دهانه طاق دو طبقه با تزئینات کاشی‌کاری قرار دارد. در ورودی اصلی بنا، دو لنگه و بسیار نفیس و دارای تزئینات فلزی‌ای است که از بهترین نمونه‌های هنر زرگری و قلم زنی دوره‌ی صفویه به شمار می‌رود و از طریق این در به هشتی زیبای مدرسه می‌توان راه یافت؛ هشتی‌ای که با گنبد کم‌خیزی پوشش یافته است. مهم‌ترین بخش بنا، ایوان جنوبی با دو مناره در طرفین و گنبدخانه پشت سر آن می‌باشد.

در استان قم از ۹ مدرسه یاد شده از جمله مدارس فیضیه و دارالشفاء که امروزه مجموعه علمی واحدی به شمار می‌آیند و متعلق به دوره‌ی فتحعلی شاه قاجارند. از دیگر مدارس مهم این استان، مدرسه غیاثیه است که به دوره‌ی ایلخانی تعلق دارد.

در استان یزد به‌طور کلی ۳۳ مدرسه، ۸ حسینیه، ۳ خانقاه و تکیه و مصلا و قدمگاه معرفی شده که بنا به نوشته مولفان، متأسفانه برخی از مدارس این استان بر اثر حوادث طبیعی، تحولات سیاسی، گذشت زمان و مصالح کم‌دوام به‌طور کامل از بین رفته‌اند. مدرسه مظفریه (میبد) و مدرسه امام خمینی (شاهزاده) از جمله مدارس مهم این استان محسوب می‌گردند.

حسینیه بازار نو در اردکان از مهم‌ترین حسینیه‌های این استان و از آثار قدیمی و جالب توجه شهر به‌کار می‌رود. این بنا فاقد کتیبه‌ی تاریخی است؛ اما در محدوده آن سنگ نوشته‌ای یافت شده که احتمال ساخت آن

همچنین اماکن مذهبی و مدارس استان‌های خوزستان، همدان، مرکزی، چهارمحال بختیاری و لرستان نیز در میان استان‌های غربی بررسی شده‌اند.

در استان‌های جنوبی نیز ۱۰ مدرسه، ۵ حسینیه، ۲ خانقاه، و یک مصلا به نام مصلا شیراز توصیف شده‌اند. در استان بوشهر، حسینیه‌ای به نام خان (بندر ریگ) وجود دارد و در استان فارس ۸ مدرسه و ۲ حسینیه به نام‌های حسینیه قوام و حسینیه مشیر^{۱۳} در شهرستان شیراز، متعلق به دوره قاجاریه است. از جمله مدارس مهمی که در کتاب به شرح آن پرداخته شده، مدرسه‌ی خان (شیراز) است که از باشکوه‌ترین مدارس علمیه ایران در دوره‌ی صفویه بوده و متأسفانه به مرور زمان، بخش‌های قابل توجهی از آن در اثر زلزله‌های متعدد و سایر عوامل مخرب از میان رفته است. بنای این مدرسه در زمینی به مساحت تقریبی ۸۰×۷۰ متر، با نقشه مستطیل شکل و طرح چهار ایوانی، در دو طبقه ساخته شده و مشتمل بر سردر ورودی باشکوه، دو مناره در دو گوشه‌ی نمای اصلی، هشتی، صحن وسیع مستطیل شکل، ایوان‌های چهارگانه و مرتفع، مدرسه‌ها، بیش از ۷۰ حجره در دو طبقه تزیینات مختلف کاشی‌کاری، مقرنس‌کاری، کاربندی و کتیبه‌نگاری می‌باشد. (تصویر ۹) در استان فارس دو خانقاه (بقعه) شیخ حاجی محمد ابوالجهم (خنج) و خانقاه علیا (کازرون) نیز وجود دارند.

بناهای مربوط به استان هرمزگان شامل دو حسینیه به نام‌های حسینیه بنگی و غضنفری است که هر دو در بندر لنگه واقع شده هم‌چنین دو مدرسه‌ی مصطفویه و مکتب‌خانه جزیر هرفو توصیف شده‌اند.

کتاب مدارس و بناهای مذهبی ایران، تألیف کاظم ملازاده و مریم محمدی، اطلاعات ارزنده‌ای در جهت بناهای نام برده، ارائه می‌دهند. با توجه به این نکته که بناهای مذکور براساس حروف الفبا در انتهای کتاب ذکر شده‌اند، خواننده می‌تواند به راحتی بنای مورد نظر خود را در کتاب جست‌وجو کند. هم‌چنین نویسندگان با وجود منابع اندک، در مورد بناهایی چون خانقاه‌ها و تکیه‌ها اطلاعات نسبتاً دقیقی ارائه داده و

مصلا به نام‌های مصلا سبزواری، طرق و مشهد نام برده شده و به شرح هر یک پرداخته شده است.^۹

در استان کرمان نیز ۸ مدرسه، ۷ تکیه و یک خانقاه به نام خانقاه آقوس توصیف می‌شوند. در این استان تکیه‌های تاریخی چشمگیری، به نام‌های تکیه بازار (امام زمان) که یکی از قدیمی‌ترین تکایای کرمان به شمار می‌رود و تکیه صفا عزاخانه که هم‌اکنون نیز از رونق زیادی برخوردار می‌باشد، وجود دارد. به گفته‌ی نویسندگان، متأسفانه بیشتر تکیه‌های شهر کرمان بر اثر نوسازی، صورت و آثار قدیمی خود را از دست داده‌اند. از مدارس مهم شهر کرمان نیز می‌توان مدرسه عصمتیه (ترکان خاتون) را نام برد که از آثار بارز آن بخش‌هایی از قرآنی به قلم بی‌بی ترکان است که هم‌اکنون در آستانه شاه نعمت‌الله ولی در ماهان نگهداری می‌شود. مدرسه ابراهیم‌خان^{۱۰} (از آثار دوره قاجاریه) و مدرسه گنجعلی‌خان کرمان^{۱۱} نیز از مهم‌ترین مدارس این استان به شمار می‌آیند.

در طبقه‌بندی استان‌های غربی ۱۳ مدرسه، ۸ تکیه، ۳ حسینیه مورد بررسی قرار گرفته است. تعداد بناهای تاریخی در استان‌های غربی به نسبت دیگر استان‌ها کمتر است؛ البته این موضوع از اهمیت بناهای تاریخی این منطقه نمی‌کاهد. به طور مثال حسینیه امجد در شهرستان سندج (استان کردستان) به سبک بناهای مهم زمان خود در اصفهان ساخته شده و دارای نماسازی‌های زیبایی است یا تکیه معاون الملک در استان کرمانشاه که به نوشته‌ی مؤلفان از آثار کم‌نظیر اواخر دوره‌ی قاجاریه به شمار می‌آید دارای سطح زیربنای حدود ۴۰۰۰ متر مربع است و از سه بخش مجزا با حسینیه، زنبیه، عباسیه و دو حیاط، در قسمت حسینیه و عباسیه تشکیل می‌شود. ورودی اصلی بنا در خیابان شهید حداد عادل قرار گرفته و سراسر نمای سردر ورودی آن با کاشی‌های نفیس تزیین شده است. در محدوده‌ی پلکان ورودی سقاخانه، کاشی‌کاری زیبایی به چشم می‌خورد که به جهت وجود تصویر حضرت ابوالفضل بر کاشی‌های آن، از احترام و تقدس خاصی برخوردار است.^{۱۲} (تصویر ۸)

تصویر ۹

سعی داشته‌اند تا از لحاظ ساختار معماری و اجزاء تشکیل دهنده‌ی هر بنا شرح کاملی در اختیار خوانندگان قرار دهند، لیکن عدم تقید نویسنده به ارجاعات و پانویس‌های محتوای کتاب به منابع مختلف، از اعتبار محتوای اثر می‌کاهد. منابع معرفی شده نیز در برخی موارد به صورت کامل ارائه نشده که می‌تواند به عنوان ایرادی اساسی مطرح شود. با توجه به عنوان کتاب، که دایره‌المعارف بناهای تاریخی ایران با تأکید بر مدارس و بناهای مذهبی است، خلاء توصیف بناهای مذهبی همچون امام زاده‌ها احساس می‌گردد و می‌باید یادآور شد. هم‌چنین بهتر بود تمامی تاریخ‌های ذکر شده به صورت یکدست - شمسی یا قمری - یا براساس منشاء حکومتی آن‌ها ارائه می‌شد، به طور مثال تاریخ مربوط به مدرسه و مسجد کاظم بیک بابل در صفحه ۱۷۸، در ۱۰۹۲ ه‍.ق نوشته شده که برابر با دوران صفوی است یا در صفحه ۱۷۳، تاریخ ساخت مدرسه امام جعفر صادق در بروجرد ۱۲۱۱ ه‍.ق نوشته شده که برابر با دوران قاجار می‌باشد. نکته شایان توجه این است که در پیشگفتار کتاب آمده: «آن تعداد از بناهای تاریخی که امروزه اثری از آن‌ها بر جای نمانده یا بناهای کاملاً جدیدی جایگزین آن‌ها شده، در این کتاب لحاظ نشده‌اند.» در صورتی که در شرح بعضی از بناها به این مطلب اشاره شده که «امروزه از این بنا دیگر اثری باقی نمانده است یا بنای دیگری جایگزین آن شده است.» برای نمونه می‌توان از مدارس تاریخی مراغه (صص ۲۴-۲۵)، مدارس و مراکز علمی شبب غازان تبریز (صص ۲۵-۲۶) یا مدارس و مراکز علمی ربع رشیدی تبریز (ص ۲۵)، مدرسه حاجی آقاجان مشهد (ص ۹۵)، مدرسه میرزا مشهد (ص ۱۰۱)، مدرسه نظامیه نیشابور (ص ۱۱۲)، مصالای شیراز (ص ۱۳۵)، حسینیه امام جمعه کرمانشاه (ص ۱۶۲)، مدرسه شاهزاده بروجرد (ص ۱۷۳)، تکیه محله‌ی پایین و تکیه محله بالا تفرش (ص ۱۸۱)، مدرسه امیر آخوریه (ص ۱۹۷)، حافظیه (ص ۱۹۹)، رشیدیه (ص ۲۰۱)، صاعديه (ص ۲۰۳)، عبدالقادریه (ص ۲۰۴) و قطیبه (ص ۲۰۴) که همگی در استان یزد واقع‌اند، نام برد. هم‌چنین برخی از بناهای مذهبی و مدارس قابل ذکر، در مجموعه حاضر

قرار نگرفته‌اند که از آن میان می‌توان حسینیه‌ی حاج سیدجمال قزوین، متعلق به دوره‌ی قاجاریه که در کتاب سیر تاریخی شهر قزوین و بناهای آن^{۱۴} بدان اشاره شده، مدرسه حجتیه قم، مورخ ۱۳۶۴ ه‍.ق که در کتاب آثار تاریخی و فرهنگی استان قم^{۱۵} تشریح شده، حسینیه‌ی جنب امام زاده عبدالله بن موسی بن جعفر و مدرسه‌ی متصل به مسجد جامع بافق یزد (عصر صفوی) و حسینیه‌ی شاه ولی که در کتاب یادگاری‌های یزد^{۱۶} ذکری از آن‌ها به میان آمده است، را نام برد که پیشنهاد می‌شود در ویرایش مجدد کتاب مد نظر قرار گیرد.

هم‌چنین حسینیه قوام که در صفحه ۱۳۱ کتاب معرفی شده است، در کتاب «شیراز بهشت ایران»^{۱۷} (ص ۲۱۷) به نام مدرسه (حسینیه) عنوان شده، در صورتی که این بنا دارای دو کاربرد (حسینیه و مدرسه) است. در مورد استان خراسان، شهرستان بیرجند نیز، بناهایی چون حسینیه آراسته ۱۳۰۳ ه‍.ق، حسینیه محبان‌الزهرا (دوره قاجاریه)، حسینیه‌ی حاجیه آمنه (اوایل دوره قاجاریه)، حسینیه نواب (دوران سلطنت شاه عباس صفوی)، حسینیه گود (دوره قاجاریه)، مدرسه ابن حسان خوسفی (در شهر خوسف)، مدرسه علمیه آیت‌الله آیتی ۱۳۰۰ تا ۱۳۱۰ ش مدرسه علمیه معصومیه ۱۱۷۰ تا ۱۱۹۰ ه‍.ق که در کتاب سیمای میراث فرهنگی شهرستان بیرجند معرفی شده از قلم افتاده است که پیشنهاد می‌شود در ویرایش مجدد کتاب مورد توجه قرار گیرد.^{۱۸}

نکته قابل ذکر دیگر این که باتوجه به اسامی متعدد هر بنا در ادوار گوناگون بهتر بود جهت سهولت مطالعه به نام جدید و قدیم هر بنا اشاره شود به‌طور مثال: نام جدید مدرسه‌ی جانی‌خان که در کتاب حاضر به همین نام چاپ شده، مدرسه جهانگیر خان (ناصری) می‌باشد که در کتاب آثار تاریخی و فرهنگی قم^{۱۹} ذکر گردیده است یا مدرسه مظفریه میبد که نام جدید آن، مدرسه عتیق^{۲۰} می‌باشد.

قابل ذکر است هر چند نویسندگان در پیشگفتار کتاب ذکر کرده‌اند که مجموعه بزرگ و ارزشمندی از نقشه‌ها و طرح‌های مربوط به بناهای

معرفی شده، فراهم کرده‌اند؛ لیکن بهتر بود حتی الامکان تصاویر نماهای مختلف این ابنیه نیز آورده می‌شد.

از دیگر نواقصی که می‌توان به آن اشاره نمود، رعایت میزان مطالب ارائه شده برای هر بناست، چرا که در برخی موارد بنای مورد نظر در چندین صفحه معرفی شده ولی در شرح و بررسی تعدادی دیگر تنها به ذکر مطالبی کوتاه و مختصر اکتفا شده است.

همچنین در تعداد ابنیه ذکر شده در هر استان نیز هماهنگی کافی به چشم نمی‌خورد. به‌طور مثال در استان اصفهان ۶۴ بنا مورد بررسی قرار گرفته ولی در استان‌های آذربایجان غربی و اردبیل تنها یک بنا معرفی شده است و می‌باید از کم و کیف آن اطمینان حاصل شود. در صفحات پایانی کتاب نقشه و طرح‌های مربوط به بناهای مذکور آمده که جهت سهولت مطالعه بهتر بود در لابلای متن قرار گیرد. هم‌چنین در پایان کتاب‌های تخصصی اغلب فهرست موضوعی یا اعلام می‌آید که باید یادآور شد.

پی‌نوشت‌ها:

۱- محمود طیار مراغی. «مدارس و مراکز علمی خواجه مراغه؛ قرون پنجم تا چهاردهم هجری» وقف میراث جاویدان، س ۴، ش ۲، تابستان ۱۳۷۵، صص ۷۴-۸۱.

۲- گنج‌نامه. «فرهنگ آثار معماری اسلامی ایران»، ج ۳ (بناهای مذهبی تهران)، تهران: دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۷۷، صص ۱۹۱-۱۸۶.

۳- محمد علی گلریز. «مینو در یا بالجنه» ج ۱، قزوین: انتشارات طه، ۱۳۶۸، صص ۶۶۸-۶۶۵.

۴- غلام رضا کیانی. «توحید خانه اصفهان»، اثر، ش ۲۹ و ۳۰، ۱۳۷۷، صص ۱۴۶-۱۵۸.

۵- مجتبی ایمانیه. «تاریخ فرهنگ اصفهان»، دانشگاه اصفهان، ۱۳۵۶، صص ۱۳۷-۱۳۰.

۶- این حسینیه در سال ۱۳۲۶ ه.ق کاربری آموزشی یافته و از این دیدگاه جزء اولین مدارس سیستم آموزشی جدید در خراسان به شمار می‌آید.

۷- به دلیل وجود سنگ سیاه رنگی که بر روی آن جای پای منسوب به امام رضاع) دیده می‌شود، شایان اهمیت است.

۸- معظم خسرو جردی. «مدارس تیموری خراسان»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته باستان‌شناسی دانشگاه تربیت مدرس، ۱۳۷۵، صص ۱۵۹-۱۵۳.

۹- علی اصغر، مقری. «بناهای تاریخی خراسان»، مشهد: چاپخانه پارت، ۱۳۵۹، صص ۸۲-۸۱ و ۲۷ و ۲۵.

۱۰- محمد ابراهیم باستانی پاریزی، مدرسه ابراهیم خان، فرهنگ استان کرمان، ۱۳۳۴-۱۳۳۵، صص ۱۰۷-۱۰۵.

۱۱- هر چند این بنا به مدرسه معروف می‌باشد، اما در صدسال گذشته به عنوان سرا یا کاروان‌سرا مورد استفاده قرار گرفته است.

۱۲- ایرج افشار سیستانی. کرمانشاهان و تمدن دیرینه آن، تهران: انتشارات زرین، ۱۳۷۱، صص ۶۳۶-۶۳۲.

۱۳- محمد تقی مصطفوی. اقلیم پارس، تهران: انجمن آثار ملی، ۱۳۴۳، صص ۷۳.

۱۴- سید محمد دبیر سیاقی. اداره کل میراث فرهنگی استان قزوین، ۱۳۸۱، صص ۴۵۷.

۱۵- رضا آقا بابایی و قریشی، سید حسن. آثار تاریخی و فرهنگی استان قم،

انتشارات زائر، ۱۳۸۴، صص ۱۹۲-۱۹۱.

۱۶- ایرج افشار. یادگاری‌های یزد، جلد اول، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، ۱۳۷۴، صص ۲۰۴ و ۴۱۰.

۱۷- علی محمدی. شیراز بهشت ایران، شیراز، تخت جمشید، ۱۳۸۵، صص ۲۱۷.

۱۸- رقیه زعفرانلو، حمزه، حمزه. سیمای میراث فرهنگی شهرستان بیرجند: انتشارات تولیدات فرهنگی ۱۳۸۲، صص ۹۷-۹۴، صص ۱۲۴.

۱۹- رضا آقا بابایی و قریشی، سیدحسن. آثار تاریخی فرهنگی قم، پیشین، صص ۱۸۸.

۲۰- ایرج، افشار. یادگاری‌های یزد، پیشین، صص ۹۴.

منابع

۱. طیار مراغی، محمود. «مدارس و مراکز علمی خواجه مراغه، قرون پنجم تا چهاردهم هجری» وقف میراث جاویدان، س ۴، ش ۲، تابستانی ۱۳۷۵.

۲. گنج‌نامه. «فرهنگ آثار معماری اسلامی ایران»، ج ۳ (بناهای مذهبی تهران)، تهران: دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۷۷.

۳. گلریز، محمدعلی. «مینو دریا باب الجنه»، ج ۱، قزوین: انتشارات طه، ۱۳۶۸.

۴. کیانی، غلام‌رضا. «توحیدخانه اصفهان»، اثر، ش ۲۹ و ۳۰، ۱۳۷۷.

۵. ایمانیه، مجتبی. «تاریخ فرهنگ اصفهان»، دانشگاه اصفهان، ۱۳۵۶.

۶. خسرو جردی، معظم. «مدارس تیموری خراسان»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته باستان‌شناسی دانشگاه تربیت مدرس، ۱۳۷۵.

۷. مقری، علی اصغر. «بناهای تاریخی خراسان»، مشهد: چاپخانه پارت، ۱۳۵۹.

۸. باستانی پاریزی، محمدابراهیم. مدرسه ابراهیم خان، فرهنگ استان کرمان، ۱۳۳۴-۱۳۳۵.

۹. افشار سیستانی، ایرج. کرمانشاهان و تمدن دیرینه آن، تهران: انتشارات زرین، ۱۳۷۱.

۱۰. مصطفوی، محمدتقی. اقلیم پارس، تهران: انجمن آثار ملی، ۱۳۴۳.

۱۱. دبیر سیاقی، سیدمحمد. اداره کل میراث فرهنگی استان قزوین، ۱۳۸۱.

۱۲. آقابابایی، رضا، قریشی. سیدحسن، آثار تاریخی و فرهنگی استان قم، انتشارات زائر، ۱۳۸۴.

۱۳. افشار، ایرج. یادگاری‌های یزد، جلد اول، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، ۱۳۷۴.

۱۴. محمدی، علی. شیراز بهشت ایران، شیراز، تخت جمشید، ۱۳۸۵.

۱۵. زعفرانلو، رقیه، حمزه، حمزه. سیمای میراث فرهنگی شهرستان بیرجند: انتشارات تولیدات فرهنگی، ۱۳۸۲.

۱۶. لیاف خانیکی، رجبعلی. سیمای میراث فرهنگی خراسان، سازمان میراث فرهنگی کشور، ۱۳۷۸.

۱۷. زم‌رشیدی، حسین. مسجد در معماری ایران، انتشارات کیهان، ۱۳۷۴.

۱۸. مخلصی، محمدعلی. کاشان مروارید کویر، عکس‌های سعید محمودی از ناوه، انتشارات یساولی، ۱۳۸۶.

۱۹. زیرنظر کامبیر حاج قاسمی، گنج‌نامه بناهای مذهبی تهران، سازمان میراث فرهنگی کشور، ۱۳۷۷.